

NDZAWULO YA DYONDZO YA LE GAUTENG
XITHIFIKETI XA XIKAMBELO XA LE HENHLA

XITSONGA XA RIRIMI RA VUMBIRHI
NHLAWULO WA LE XIKARHI
(Papila Ro Sungula)

OCTOBER / NOVEMBER 2005
OKTOBER / NOVEMBER 2005

TIMAKISI: 80

NKARHI: 2 WA TIAWARA

SWITSUNDZUXO:

- Phepha leri ri avanyisiwile hi swiyenge swinharhu: A, B na C.
 - Hlamula swivutiso hinkwaswo swa xiyenge xin'wana na xin'wana.
 - Tsala hi ririmi leri amukelekaka.
-
-

XIYENGE XA A

XIKAMBELA-NTWISISO

XIVUTISO XA A

Hlaya ndzimana leyi nga laha hansi ivi u hlamula swivutiso leswi nga ta landzela.

Ku hundzile mimovha ya mune ndza ha endla matshalatshala yo yimisa, kambe va hundza. Ku fike nkarhi lowu ndzi nga ehleketa ni ku yima exikarhi ka pato leswaku va ta ndzi vona kahle hikuva maxangu lawa a ndzi ri na wona yo karhala a ya nga hlamuseleki.

Hala tlhelo dyambu na rona a ri lava ku lela misava ri nyupela kwalomu ri yaka kona. Loko ndza ha ehleketa leswaku ndzi ta etlela kwihi; eka mani; ku fikile movha wa xibebe. Loko ndzi yimisa voko, handle ko kanakana muchayeri wa movha u yinisile movha. Hala ndzeni a a khandziyisile munghana wa yera. Muchayeri wa movha a a ri ni ntima wonge i xiringa, xikandza xa yena a xi tlhumile hi malebvu wonge wo ya cheleta. Ku komba leswaku i munhu a wo vona hiku basa ka meno loko a vulavula.

"Hatlisa ...! Hatlisa! khandziya ndzhaku" ku huwelela mufambisi wa movha. "Ndzi ya e ..." Ku hlamula mina.

"Khandziya! Ndzi jahile ..." ku hlamula muchayeri a fambisa movha switsongo. "Loko u nga lavi lifiti sala!"

"Ndza yi lava ...! Mi ndzi chicha eMacokolobyanini", ku hlamula mina hi ku tilahlela exhibebeni. Xibebe xi sukile hi rivilo ra mahlomula-mbilu. Ndzi hlamarile leswaku hikokwalaho ka yini wanuna loyi a jahela enkoveni wa rifu.

Laha a ndzi tshamile kona, nenge wa mina wu ve wu phendla saka leri a ri ri ni ngati kutani ku vonaka nhloko ya xihlangi.

Ndzi sungurile ku dzuka nyuku hi ku chava. Mbilu yi ba hi swigingi wonge a ndzi phikizana ni hanci hi rivilo. Ndzi twe wonge ku ngo va ni loyi a nga kotaka ku haha a ndzi susa ehenhla ka xibebe, kambe a ku ri hava loyi a vona khombo leri handle ka mina ntsena. Ndzi ehleketile ku tlula exhibebeni, swikwembu swi ndzi arisa swi ku u nga ringeti mhaka yeleyo.

A hi salele hi tikhilomitara letitsongo ku fika etikweni ra ka hina. “Ndzi ta ya chika lahaya ...,” ku huwelela mina eka muchayeri wa movha. U pfumerile hi nhloko. Lexi nga tlhela xi ndzi tsema nhlana hi leswaku endzhaku ka loko ndzi n’wi byerile leswaku ndzi ta chika ku nga ri khale, wonge a ndzi lo n’wi vanga matsutsumisele ya yena ya movha.

“Xana munhu loyi a ta yimisa ku yini leswi a hi lo salela hi magoza matsongo ku fika laha a ndzi fanele ku chika kona?” Hi mina a ndzi tivutisa. Bvhummm ...! Movha wu hundza laha a ndzi fanele ku chika kona. Munhu hi loyi a hundzaka na mina! Ma yi vona mhlolo! Swa rivala a swi heli.

“Hooo ...! Hooo ...! Mi hundzile laha a ndzi fanele ndzi chike kona.” Ku vula mina ndzi ri karhi ndzi ngenise ni voko laha ku nga ni muchayeri kambe a ndzi bakanya.

“Chela mafurha! Chela mafurha!” Ku huwelela munghana wa yena.

Endzhaku ka ku famba mpfuka wo leha, movha wu tshikile pato ra xikontiri wu teka xipatwana lexi a xi kongoma emakhwatini. Hi laha ndzi nga swi vona leswaku a ri ndzi xele kambirhi kumbe kanharhu. Movha a wo ndzi peperha kunene hikokwalaho ka magoji-goji.

Loko movha wu boha tibiriki ekusuhi ni tamba ekule swinene ni miti ya vanhu, ndzi tlurile exhibebeni tanihi mhunti ndzi tsema ndzi ri vona. Ha vambirhi va ndzi hlongorisile va ndzi khoma ndzi nga si ya hdo. Va ndzi pfinyela ehansi.

Va ndzi bohile milenge ni mavoko ndzi ri karhi ndzi tshomboloka-tshomboloka kambe a ndzi hlanganile ni swinkankanka. Laha a va khoma kona hi voko wonge a ko va nsimbi kasi i nyama ya munhu. Loko va vona leswaku ndza kalakala, va humesile lapi leri a ri lo pyi, hi ngati va ri hlohlela endzeni ka nomu wa mina.

Mabanga lawa yanga humesiwa hi ku copeta ka thlo a ya tlunya ni mahlo. A ya ri ekusuhi ni ku khavangela mina hakunene.

Xihontlovila lexi xa malebvu xi te xa ha yimisa banga, ndzo vona xi cukumeta banga ehansi, ha vambirhi va hlanula swirhendze. Ndzi kume wonge ndza lorha hikuva a ndzi ri kusuhi ni ku lela misava.

Ku fikile movha wa “Jeep” wa vahloti laha a ku ri ni Vantima vambirhi ni Valungu vambirhi va ri ni swibamu. Va hatle va tsema tintambhu ni ku susa lapi leri a va ri gandlile enon’wini.

[Ti huma eka “Xirimela” hi F Rikhotso]

- 1.1 Xana mahungu lama murunguri a hi rungulelaka wona ma humelerile hi nkarhi muni? (2)
- 1.2 Xana swi tise ku yini movha wa xibebe wu kala wu yima ivi murunguri a khandziya? (2)

- 1.3 Xana murunguri wa timhaka a lava ku vula yini hi nkarhi lowu a nga te: “Ndzi ya e ...” (1)
- 1.4 Vula minchumu mimbirhi leyi chaviseke murunguri loko a ha ri endzeni ka xibebe. (2)
- 1.5 Vanhu lava a komberile lifiti eka vona a ku ri vanhu va njhani? (2)
- 1.6 Vula swilo swimbirhi leswi seketelaka nhlamulo ya wena ya 1.5. (4)
- 1.7 Xana hi byihi vubihhi lebyi vanhu lava a va chayela xibebe a va hamba va byi endla? (2)
- 1.8 Vula swilo swinharhu leswi swi nga humelelela murunguri endzhaku ka loko a ringetile ku baleka ku nga si fika movha wa “Jeep” (6)
- 1.9 Xana vahloti i vanhu va njhani? (2)
- 1.10 Hlamusela swivulwa leswi landzelaka mayelana na matirhisele ya swona endzimaneni.
- 1.10.1 ... a a ri ni ntima wonge i xiringa. (2)
- 1.10.2 Ndzi swi vona leswaku ri ndzi xele kambirhi kumbe kanharhu. (2)
- 1.10.3 Ha vambirhi va hlanula swirhendze. (2)
- 1.10.4 Va ndzi khoma ndzi nga si ya helo. (2)
- 1.10.5 A ndzi ri kusuhi ni ku lela misava. (2)
- 1.10.6 Ndzi tlurile exhibebeni tani hi mhunti ndzi tsema ndzi ro vona. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: [35]

XIYENGE XA B

XIVUTISO XA 2

Hlaya ndzimana leyi nga laha hansi ivi u tsala NKOMISO wa ndzimana hi kwalomu ka marito lama ringanaka 80 – 90

Rhengu a tsakile ngopfu loko munghana wa yena Rhambu a fika a nga si n'wi langutela. Hi xihatla va sungurile ku petsa rhengu ra vona ro tifumisa va nga dzukanga nyuku. Nkata Rhengu u hatlisile a lulamisela nuna wa yenaswo lalela.

Endzhaku ko lalela Rhengu u tekile phepha na tipensele laha va nga ta tsala-tsala kona mafambele ya vona. Va twananile leswaku va fanele ku ya vutlela n'wankumi Mahlalela mali ya yena hinkwayo leyi a yi hlengetile evhengeleni ra yena. Endzhaku ka swona va ta tsutsuma va kongoma endyangu wa Mahlalela va ya teka mpahla hinkwayo. Rhengu u tsundzuxile Rhambu leswaku Mahlalela a hi ximunhwana, u tshama a manile swigitsi swimbirhi. Loko munhu a lava ku kuma mali ya Mahlalela a fanela ku n'wi wisa ehansi hi vholovholo. Rhambu a nga tsakeli leswaku va ya vutla vutomi bya Mahlalela. A va fanele ku n'wi hlenga va bula na yena ku kondza a rivala. Loko a rivarile va n'wi tlimbeletela ehansi va n'wi boha hi maridzwa, kutani va teka mali ya yena hinkwayo. Rhengu u file hi ku hleka loko a twa rhengu leri kutani a ku: “Munghana, loko u lava ku kuma mali a wu fanelanga u chava ku halata ngati. Mahlalela u fanele ku lahliwa vhiki reri loko hina hi lava mali.”

Bulu ra tinsulavoya leti ri kamanyetiwele hi ku nghenelela ka nkata Rhengu, loyi a a va yingiserile loko va ri karhi va petsa rhengu ra vona. Nkata Rhengu o mukisana na vona a va byela xo mita hi huku a ku: "Mi tshamela ku tenga hi ku vutla mimoya ya vanhu. Xana ku khoma wa mulungu mi hluriwa hi yini? Rhengu a wu kolwanga hi lembe leri u nga pindzula ejele"?

Wansati wa vanhu a nga ha yamitanga na marha. Rhengu a vindluka, xivungu xa le byongweni bya yena xi hundzuluka xi komba nhloko ya xona exikosini. A tlulela nsati wa yena hi vukarhi byo chavisa a n'wi fumbutela hi swivuri. N'wana wa Rhengu wa xisati a nga ha yimayimanga loko a vona mana wa yena a himeteriwa. Ntombi ya Rhengu yo bakiti ra mati yo vila nhe, yi ku phyavaa, ka tata wa kona. Rhengu o na kolola leswi a bokoxela ku fana na nguluve loko yi tlhaviwa, kambe a tshwile swinene. A n'wi karapile n'wana wa yena.

[Ti huma eka "Ririmi ra Manana hi S.E, Mushwana na M M Ndlovu]

NTSENGO WA XIYENGE XA B:

[10]

XIYENGE XA C

XIVUTISO XA 3

Hlaya ndzimana leyi nga laha hansi ivi endzhaku u hlamula swivutiso leswi nga ta landzela.

Vanhu¹ van'wana va swi kota ku hlayisa mali hi ndlela leyo hlamarisa. **Loko²** ku ri Mgemi yena a a hlayisa **leyi³** tsongo hikuva o **tshamela⁴** ku yi hangalasela lomu ku bejiwaka kona **tihanci⁵**,⁵ muchayina na le byaleni.

- 3.1 Xihluvi xa mbulavulo xa rito ra nomboro ya 1 i riviti kasi rito ra nomboro ya 2 i rihlanganisi. Vula swihluvi swa mbulavulo swa marito lama longoloxiweke laha hansi:
 - 3.1.1 yena. (1)
 - 3.1.2 hikuva. (1)
 - 3.1.3 Mgemi. (1)
- 3.2 Rito ra nomboro ya 3 i risivi-komba ra ndhawu ya 1, ri hundzuluxe ri va eka ndhawu ya 3. (2)
- 3.3 Vumba xivulwa hi rito ra nhlamulo ya wena ya 3.2. (2)
- 3.4 Vumba xivulwa hi rito ra nomboro ya 2, kambe ri va exikarhi ka xivulwa xa wena. (2)
- 3.5 Hundzuluxa xivulwa lexi nga khwatihatiwa endzimaneni xi va eka nkarhi lowu nga hundza. (2)

- 3.6 Rito ra nomboro ya 5 ri komba vunyingi. Tsala marito lama nga laha hansi ya va evunyingini.
- 3.6.1 Mgemi (1)
- 3.6.2 Muchayina (1)
- 3.6.3 Byalweni (1)
- 3.7 Vumba xivulwa hi rito ra nomboro ya 4 u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi yi kumekaka endzimaneni. (2)
- 3.8 Vamavizweni i marito lama yelanaka kumbe ma fanaka hi tinhlamuselo. Tsala vamavizweni va marito lama landzelaka.
- 3.8.1 tshamela. (2)
- 3.8.2 ntsongo. (2)
- [20]**

XIVUTISO XA 4

- 4.1 Eka xivulwa lexi landzelaka ku tirhisiwile xigaririmi xa Xithathelo:
- Enkhubenyi a ku ri mphensa-mphensa ku pfumala ni vuphelo bya marha.
- 4.1.1 Tsala xivulwa xa wena laha eka xona u nga ta va u tirhisile xigaririmi lexi. (2)
- 4.1.2 Tsavula riengeteri ra ndhawu exivulweni lexi tshahiweke laha henhla ivi u ri tirhisa exivulweni xa wena. (3)
- 4.1.3 Xana rito ra “vuphelo” ri pfelela eka rito rihi? (2)
- [7]**

XIVUTISO XA 5

- 5.1 Munhu loyi a rhangela vana va xikolo na vadyondzisi u vuriwa _____ (2)
- 5.2 Loko vanhu va Vantima va phahla va phahlela kwihi? (2)
- 5.3 Munhu loyi a khomaka vanhu endzhaku ka loko va endlile vubihi byo karhi u vuriwa _____ (2)
- 5.4 Ndhawu leyi ku hlayisiwaka kona vavabyi yi vuriwa yini xana? (2)
- [8]**

NTSENGO WA XIYENGE XA C: [35]

NTSENGO: 80